

УДК 65.012.12(93/94)

Н.А. Шун
(м. Київ)

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ (1819–1919 рр.)

Стаття присвячена стану та перспективним напрямкам висвітлення в історіографії XIX – початку XX ст. історії та наукової й педагогічної діяльності Київської Духовної Академії, а також її місцю в системі вітчизняної духовної освіти.

Статья посвящена состоянию и перспективным направлениям освещения в историографии XIX – начала XX вв. истории, научной и педагогической деятельности Киевской Духовной Академии, а также ее месту в системе отечественного духовного образования.

Article is devoted to state and future directions of illumination in historiography XIX – early twentieth centuries. history, scientific and educational activities of the Kiev Theological Academy, as well as its place in the national system of spiritual education.

Історія вищої духовної освіти є невід’ємною складовою загальної історії України. Вивчення культурних традицій у цій галузі, яка має глибоке історичне коріння та тісно пов’язана із соціально-економічними й політичними процесами, є важливим в теоретичному і практичному сенсі, бо вони приховують у собі багато корисного і повчального. На сьогодні серед істориків немає узгодженості у визначенні понять «духовна освіта», «вища духовна освіта», оскільки нерозв’язаними є, принаймні, два питання: 1) духовні навчальні заклади визначаються за їх засновниками, за змістом і спрямуванням навчання чи за обома показниками; 2) відсутність чіткого вододілу між середньою і вищою духовною освітою, адже одні науковці вважають ознакою вищої школи викладання богослов’я, інші – наявність власного суду, незалежність від цивільної влади, що зокрема проглядає в історії КМА. На нашу думку, Києво-братська школа, на ґрунті якої внаслідок об’єднання з Лаврською постала Києво-Могилянська колегія – академія, за фундацією є духовною і викладання у ній здійснювали ченці. Але за змістом навчання, демократичним складом учнів вона виходила за межі вузькоконфесійного навчального закладу і набула значення загальноосвітнього центру східних слов’ян і деяких інших народів, де сповідувалось православ’я.

Історією доведено, що освіта відіграє інтегруючу роль у взаємовідносинах держав і народів, незважаючи на різні перешкоди, іноді навіть трагічного характеру. Тому завжди актуальною залишається проблема «Україна і слов’янський світ», дослідження якої сприяє ґрунтовнішому вивченню загальних закономірностей європейського та світового освітніх процесів. Для України це важливо в плані визначення внутрішніх і зовнішніх чинників становлення й розвитку вищої духовної освіти в загально-історичному контексті, виявлення національних освітніх традицій та міжнародних зв’язків і взаємовпливів. Вивчення досвіду КМА-КДА актуалізується також у зв’язку із складною конфесійною ситуацією у державі. Як свідчать релігієзнавці, існують

тенденції релігієзувати політику або політизувати релігію на ґрунті розв'язання доленосної проблеми – Україна християнська чи православна? Представники першої, використовуючи абстрактні християнські гасла, закликають до західної католицько-протестантської демократії, їхні опоненти орієнтуються на «східно-візантійський, слов'янський та русько-український православний досвід»¹. Нинішня затяжна криза самосвідомості, різке відкидання всього радянського, соціалістичного за відсутності морально-філософського підґрунтя нового мислення спричинило до розгубленості в суспільстві. Це спонукає до здійснення наукового аналізу й переосмислення свого ідейного минулого, бо без цього годі й сподіватись на адекватне сприйняття сучасності. Не випадково, що нині православ'я як елемент загальної культури утверджує свої позиції в суспільному житті України.

Тривалий час методологічні стереотипи в питаннях релігії і церкви, духовенства й духовної освіти заважали науковцям правдиво й водночас критично оцінити їхню роль у суспільстві. Ці питання або коректно обминали, замовчували, або ще гірше – перекручували. Причому факти іноді добиралися тенденційно, й інтерпретація підганялась під кон'юнктурні штампи. Зокрема, недооцінювалася роль духовенства в розвитку освіти до XVIII ст., доки в Росії не з'явилися вищі світські навчальні заклади, хоч відомо, що тоді лише воно репрезентувало її, здійснюючи не лише релігійну функцію. Підтвердженням тому є церковні братства, засновані на зразок західноєвропейських цехів, діяльність котрих не обмежувалася благодійництвом і захистом корпоративних інтересів. Прагнення уникати згадки про релігію і духовенство змушувало радянських дослідників називати братства без прикметника «церковні», а Києво-Могилянську академію – без означення «духовна» за фундацією, як її свого часу кваліфікували історики *С.Голубєв*, *Ф.Тітов*. Подібні методологічні підходи залишали історію церкви і духовної освіти поза межами культурно-освітнього і наукового процесу в Україні нового часу, коли роль духовенства у суспільстві змінилася порівняно із середньовіччям. З 90-х рр. XX ст. нарешті подолано штучне вилучення або відокремлення церковної історії від світської, що однозначно сприятиме відновленню генетичного зв'язку між теперішніми українцями та їхніми попередниками, які створювали морально-православну культурно-освітню атмосферу в умовах нестабільного, як і сьогодні, суспільного ладу. Дослідження церковної історії, «круглі столи», присвячені різноманітним конфесійним проблемам, органічно увійшли в суспільно-політичне, наукове і культурне життя України. Вони свідчать про глибокі світоглядні зрушення насамперед у свідомості інтелігенції. Стала зрозумілою згубність розриву з одвічними християнськими традиціями, під впливом яких створювалися шедеври світової і національної культури, народжувалися літописи, видавалися книжки тощо. І хоча не все в історії православної церкви було таким безхмарним, що дозволяло б однозначно схарактеризувати її духовну місію, неможливо заперечити прагнення духовенства до встановлення гармонії в суспільстві, поширення освіти, возвеличення моральності. Виконання ним цієї місії завжди йшло поруч із виконанням релігійних обов'язків. Найширші можливості для виховання народу в дусі православної віри й моралі надавала освіта, тому церковні діячі опікувалися заснуванням шкіл.

Нинішнє покоління повинно усвідомити, що Україна має давні освітні традиції, у становленні яких значну роль відіграла боротьба за збереження православної ідентичності. Вже з кінця XVI ст. у різних місцевостях виникли братські школи, однієї із яких, Київській, судилося в новій якості стати центром освіти, що готував кадри для світської та церковної служби, викладачів семінарій не лише України, а й Росії, Білорусії та південнослов'янських країн, де сповідувалося православ'я.

Глибокий науковий інтерес до духовної освіти пояснюється тим, що без неї минувшина уявляється однобічною, оскільки освіту можна вважати відтворенням морально-релігійного поступу українців. У зв'язку з цим варто замислитися над змістом таких однокореневих понять, як «*дух*», «*дух святий*», «*духовність*», «*духовенство*». *Дух* у міфології виступає як надприродна істота, сила; «*Дух Святий*» у православної традиції – Третя Особа Трійці, що уособлює людське мислення, психічні здібності, врешті просто божество²; *духовність* у світському розумінні сприймається як внутрішній світ людини, переважання у неї моральних, інтелектуальних рис над егоїстичними інтересами. Отже, *духовенство* як соціальна група служителів культури, котрі вважаються посередниками між Богом і віруючими, має відповідати найвищим моральним вимогам, аналогічно спорідненим однокореновим словам.

Дослідження історії вищої духовної освіти й духовної корпорації в цілому, які мають багато відмінного та спільного зі світською освітою та інтелігенцією, сприяє розв'язанню триєдиного завдання теоретичного, практичного та морально-етичного змісту: на теоретичному рівні відбувається збагачення сучасної вітчизняної філософії, історії, психології, археографії, богослов'я та інших дисциплін науковими здобутками духовних діячів минулого; у моральному аспекті забезпечується повернення із забуття імен, які свого часу не поступалися світській інтелігенції науковою кваліфікацією, ерудицією та справляли відчутний вплив на культурний і науковий поступ суспільства; у практичній площині створюється підґрунтя для критичного осмислення і використання багатовікового досвіду організації вищої православної духовної освіти.

У Наддніпрянській Україні православна духовна освіта бере початок від Києво-братської школи, що злилася з Лаврською (1632), утворивши колегію – академію, яку згодом найменовано Могиллянською (КМА) на честь її фундатора Петра Могилы. На початку XX ст. у Російській імперії здійснювалась реформа духовної освіти, яка торкнулась і КМА. У 1817 р. її закрили тимчасово, відновивши у 1819 р. як спеціальний становий навчальний заклад – Київську духовну академію (КДА). Мета створення – розвиток богословської науки, підготовка служителів Церкви й викладачів для духовних семінарій. Нова установа функціонувала до офіційного закриття у 1919 р., хоча упродовж наступних кількох років заняття зі студентами проводились приватним чином.

Історіографію цих академій за ідейною спрямованістю можна поділити на дореволюційний, радянський і пострадянський періоди, з яких перший представлено працями вихованців КДА, наступні – світських вітчизняних і діаспорних істориків. На перший погляд, це поділ за політичними ознаками, а по суті він відбиває характер висвітлення церковної проблематики за методологічними та ідеологічними принципами: позитивізм і релігійна ідеологія XIX – початку XX ст. внаслідок суспільних трансформацій кінця другого десятиріччя XX ст. поступилися марксизму – ленінізму,

що уособлював методологію й ідеологію одночасно; новий поворот в історичному процесі, що триває в Україні з 90-х рр. XX ст., характеризується методологічним плюралізмом. Порівняно з двома попередніми періодами у дослідженні питань церковної історії, духовної світи, культури, він характеризується поміркованістю, поверненням до загальнолюдських цінностей, лояльністю до релігійної ідеології і поліконфесійності в Україні.

Авторами перших повідомлень з історії вищої духовної освіти, що з'явились у XIX ст., виступали викладачі та студенти КДА. «Історія Київської Академії» М.Булгакова (Спб., 1843) започаткувала історіографію цієї навчально-наукової установи. Вихованець КДА, згодом відомий церковний діяч та історик М.Булгаков у своїй праці заклав базові принципи вивчення й оцінки академії, якими послуговувались наступні дослідники. Так, її заснування він пояснював кількома причинами: прагнення не відставати від Європи й піднести рівень освіти православного духовенства, а також перешкодити намаганням католицької церкви підкорити українців своїй духовній владі. М.Булгаков висвітлив внутрішню і зовнішню будову академії, підкресливши корисність для суспільства. За його словами, академія була окрасою не лише для Малоросії, але й усієї Росії (цікаво, він вживав паралельно терміни Малоросія і Україна)³. За його періодизацією з 1819 р. почався IV період історії академії, що ні в кого не викликає заперечень, щоправда рік заснування Києво-братської школи (1589) деякими дослідниками піддається сумніву. На цю працю позитивний відгук дав відомий російський критик В.Г.Бєлінський: «*Киевская духовная академия, – значає він, – есть древнейшее учебное заведение в России. Из нее вышли многие знаменитые люди, духовные и светские.... С этой точки зрения Киевская академия имеет историческую важность. Вообще история этого заведения, красноречиво, добросовестно и дельно изложенная одним из достойных ее воспитанников, тесно связана с историей западной православной церкви и не только западного, но и нашего русского просвещения в течение почти полутора века. Одной своей стороною русское просвещение и теперь еще объясняется влиянием Киевской академии, ибо все наши великорусские духовные училища или основаны ее учениками или утверждены на духе ее учености*»⁴. Як бачимо, сучасник М.Булгакова слушно зазначив, що його дослідження містить цінні історичні відомості про західну і східну гілку православ'я та підкреслив вплив Київської академії на розвиток духовної освіти в Росії. Додамо, що згадана книга не втратила своєї наукової вартості донині завдяки її інформативності.

Історію академії могилянського і постмогилянського періодів вивчав також її випусник В.Аскоченський. Книга «*Кієв с древнейшим его училищем Академією*» логічно побудована, але структура «розмита», в ній висвітлюється історія академії за митрополитами і в контексті тогочасних подій з промонархічних позицій, є також спроба аналітичного розгляду підручників. В.Аскоченський навів у ній записку І.Фальковського про стан академії на початку XIX ст. та проект її реформування, розроблений митрополитом Серапіоном Александровським. В останньому призначення академії формулювалося ширше, ніж у проекті митрополита Платона. Але, незважаючи на оптимістичний висновок дослідника, що «академія в сукупності була повна, суворо організована система», вона була піддана реорганізації⁵. В.Аскоченський не

вдавався в історичний аналіз, а лише констатував факти, про що свідчить і наступна його праця, присвячена зреформованій академії, в якій подано докладну характеристику її діяльності від заснування до XV курсу включно (1819–1851), змісту навчальних дисциплін, складу студентів і викладачів⁶. Завдяки копіткій праці *В.Аскоченського* не залишилися в забутті імена багатьох мужів духовної освіти. Нині його книжки є бібліографічною рідкістю й у найпрестижніших бібліотеках належать до числа цінних надбань.

Наступним кроком в осягненні історії вищої православної духовної освіти в Україні було ювілейне видання *І.Малишевського*, де вона подана безперервно, починаючи із заснування Києво-братського монастиря і школи (1615), хоч у назві праці зазначено 50-річний період, тобто 1819–1869 рр. Змальовуючи причини появи православних братств на українських землях, що перебували у складі Речі Посполитої, автор наголошував на освітніх прагненнях населення, яке зазнавало національних, політичних і релігійних утисків з боку польського уряду. Він коректно пояснив нюанси західного впливу на Росію у XVIII ст. і ставлення до цього київських учених, які зуміли відстояти незалежність православних переконань і забезпечили можливість гідно пройти через спокуси в часи духовних перетворень⁷. *І.Малишевський* небезпідставно констатував, що перетворенням академії на духовну знищувалась її своєрідність і зв'язок з місцевим середовищем. Багато уваги він приділив висвітленню питань викладання філософії і богослов'я. Аналізуючи стан академії за останні 50 років, дослідник зробив резонний висновок про те, що духовна школа, яка звичайно називається замкненою, стала такою не зі своєї волі, а через обставини, і наслідки замкненості негативно позначилися на ній самій.

Дослідження історії духовної освіти тривало і дедалі більше набирало академічного характеру. Зокрема у ґрунтовній монографії *С.Голубева* зазначалося, що у працях його попередників матеріал подавався недостатньо критично⁸. Спираючись на історичні факти, у науковій полеміці зі своїми колегами він уточнив час виникнення Київського Богоявленського братства та школи – 1615 р., який було визнано початком літочислення КДА. Внаслідок цього академічна корпорація визнала випадковим святкування в 1869 р. 50-річчя КДА і зосередилася на пошуках першоджерел. Так, з ініціативи ректора КДА *Д. Ковальницького* активізувалася джерелознавча робота, результатом якої стало видання на початку ХХст. «*Актів и документов, относящихся к истории Киевской академии*», останній (п'ятий) том яких вийшов у 1915 р., і, власне, через воєнні події (евакуацію академії, частковою втратою зібраного матеріалу) проект залишився незавершеним. Тоді ж у зв'язку з наближенням 300-річного ювілею виникла ідея підготовки повної історії академії⁹, окремі фрагменти якої опубліковані в 1913 р. – останньому передвоєнному році. Професор *Тітов Ф.*, аналізуючи діяльність академії у 1911/12 навчальному році, зазначив, що вона безперервно служила «*святій православній церкві, богословській науці і російській народності*»¹⁰. Без сумніву, на сьогодні таке твердження не повинно сприйматись як абсолютне, оскільки воно відбиває лише один бік справи – бажання царського уряду зробити її вірнопідданною. На той час у пресі небезпечно було навіть згадувати про будь-які прояви національних почуттів у духовному середовищі (участь студентів в українському русі або співчуття йому з боку викладачів), які насправді мали місце.

У 1915 р. невеликим тиражем опубліковано працю *Ф.Тітова «Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.). Историческая записка»*. Порівняльний аналіз рукопису, який зберігається в *ІР НБУВ*, із вищеназваною книгою засвідчує: у передмові рукопису автор зазначав, що планує охопити 1615–1915 рр., а в книзі розповідь доведена лише до середини XIX ст., увірвавшись на цензурному комітеті й без пояснень статуту 1869 р.¹¹ Книгу написано на першоджерелах, але посилання є лише в рукописі, а в книзі відсутні. Вона носить узагальнюючий характер, розділ VI присвячено КДА (1819–1869). Автор приділяє більшу увагу церковно-релігійним аспектам, проблемам взаємовідносин вищих органів церковного управління та керівництва академії. Книга *Ф.Тітова* цінна своїм фактичним матеріалом та ілюстраціями: професори, деякі випускники, 2 групових фото студентів із викладачами, митрополити, благодійники та ін.

Окремі аспекти з життя і діяльності академії знайшли відображення в журналі *«Труды Киевской духовной академии»* (1860–1917), зокрема в річних звітах, урочистих промовах, некрологах тощо. На деяких із них відчувається відбиток суб'єктивізму, корпоративного мислення, церковно-адміністративного впливу.

Цікаві сюжети з історії академії містяться у спогадах її вихованців за студентські і пізніші роки (*В.Базарянинова, І.Королькова, В.Певницького, М.Петрова, В.Рибинського, П.Тихвинського* та ін.). У них є неупереджені характеристики викладачів, навчального процесу, стосунків академічних та університетських студентів, громадсько-політичного життя тощо. Порівняння спогадів з офіційною історіографією, де йдеться про ті ж самі події або особи, нерідко засвідчує розбіжність у характеристиках, оцінках, сприйнятті фактів тощо¹².

Як бачимо, історіографія КДА до припинення її існування складається з публікацій вихованців, які згодом ставали викладачами, тобто діяльність навчального закладу розглядалась і оцінювалася зсередини представниками духовного стану. Не можна сказати, що вона цілком апологетична, зокрема у спогадах є чимало критики на адресу керівництва й професорів академії. Загалом праці істориків КДА становлять наукову цінність завдяки своїй інформативності, невідчужимій скрупульозності в доборі фактів і логічності викладу. Тематично вони охоплюють різноманітні сфери функціонування академії: заснування, матеріальне забезпечення, вченобогословська праця, навчальна, дослідницька, проповідницька, просвітницька, видавнича, місіонерська та інша діяльність. При тому оцінки всього, що відбувалось, давалися з позиції церковно-релігійної доцільності, хоча результати діяльності академії безперечно мали важливе значення для тогочасного суспільства в цілому у справі зміцнення моральних парадигм, збереження чистоти православної віри, розвитку гуманітарних досліджень, музейної справи тощо.

За радянської доби першим про вищу духовну освіту був опублікований твір професора-протоієрея *Тітова Ф.* *«Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI – поч. XIX ст.»* (К., 1924), що є відтворенням згаданої вище *«Исторической записки»*. Надалі ця проблематика аж до 70-х рр. XX ст. не становила інтересу для вітчизняних науковців, поталанило лише КМА, яка стала об'єктом дисертаційного дослідження *З.І.Хижняк* під науковим керівництвом члена-кореспондента АН УРСР *Ф.П.Шевченка*. На основі дисертації здійснено два україномовних і одне російськомовне видання

монографії про згаданий навчальний заклад¹³. Авторка одна з перших розкрила процес заснування і діяльності КМА, її роль у розвитку освіти й науки трьох східнослов'янських народів, зв'язки із зарубіжним світом, які на той період мали важливе значення для утвердження іміджу єдиного православного вищого навчального закладу. В умовах тогочасного заідеологізованого суспільства *З.І.Хижняк* не могла широко висвітлювати роль КМА у підготовці національної еліти, вплив на формування самосвідомості українців, разом з тим неупереджено показано її значення у зміцненні культурно-освітніх зв'язків трьох східнослов'янських народів. Однак згадана монографія не спонукала істориків поглиблювати вивчення КМА та її діяльності в оновленому статусі. Свідченням є той факт, що в узагальнюючій праці з історіографії України в бібліографічному посиланні згадується лише праця *М.Петрова* «*Киевская академия во второй половине XVII века*» (К., 1895), яка оцінюється вкупі з іншими і, зрозуміло, з критикою методологічних засад¹⁴. Напрошується висновок, що обумовлена ідеологічними міркуваннями неувага радянських істориків до проблеми духовної освіти завдала меншої шкоди, ніж якщо б тривало їх тенденційне висвітлення з позицій войовничого атеїзму.

Лакуна у той час заповнювалася працями діаспорних учених. Відомий історик церкви *О.Лотоцький*, вихованець КДА, опублікував у Варшаві «*Сторінки минулого*», присвятивши чимало уваги своїй alma mater, у т.ч. питанням участі студентів в українському національному русі¹⁵. Автор зауважував, що виявляти без конспірації прихильність до українства було небезпечно, адже це загрожувало виключенням з академії. У своїй праці «*Українські джерела церковного права*» *О.Лотоцький* детально проаналізував історіографію діяльності *П.Могили*, зокрема в тій частині, де вона піддана критиці *П.Кулішем*, *М.Грушевським*, *М.Василенком*, *М.Возняком*, *Д.Дорошенком*. Автор поділяє думку професора КДА *Голубєва С.* про те, що *П.Могила* був передовою особистістю свого часу, продовжувачем праці попередників, які з кінця XVI ст. «*підносили українську освіту з повного її занепаду*»¹⁶. Дослідник, між іншим, підкреслив, що критика *П.Могили* йшла від української інтелігенції, тоді як *С.Голубєв* був професором КДА, яку окремі дослідники дарма не хочуть визнавати, вважаючи антиукраїнською установою. Саме за це негативну оцінку КДА давав і *Д.Дорошенко*, спираючись на факти несприйняття частиною професури прискореної українізації під час Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.¹⁷. Щодо ролі академії в культурно-освітньому процесі України з ним полемізував у своїй праці з історії української православної церкви *І.Власовський*, хоч і не завжди послідовно через обмеженість доступу до першоджерел. Наприклад, він навіть характеристику *Ф.Тітова*, дану йому архієпископом *Антонієм (Храповицьким)*, що ревізував академію в 1908 р., наслідком якої стали «чистки» викладацької корпорації: він «*без сумніву, є пильним працівником науки і працівником по першоджерелах, принаймні в тій частині його курсу, з якої ми слухали його лекцію, тобто в історії нашої Малоросії*»¹⁸. Разом із тим, *І.Власовський* справедливо зазначив, що КДА мала характер російського навчального закладу, як Петербурзька, Московська і Казанська, і, захопившись переліком тих культурних збитків, яких зазнала українська нація внаслідок ліквідації автономії України Катериною II, майже відмовив їй у праві посісти гідне місце в розвитку освіти і культури в Україні.

Очевидно, і з цієї причини, а не лише з атеїстичних переконань духовна академія не цікавила українських радянських науковців. Зате в діаспорі вона привернула увагу доктора *Жуковського А.*, який слушно зазначав, що в історії Української православної церкви КДА залишається «білою плямою». Ми поділяємо його позицію в тому, що академія виконувала розпорядження Св. Синоду як офіційна установа, але як науково-дослідна вона багато зробила в царині вивчення історико-культурних, богословських, філософських, археологічних проблем. З її багатогранної діяльності вчений обрав журнал *«Труды Киевской духовной академии»*, який без перебільшення назвав «своєрідним богословським відповідником до українознавчого видання *«Киевской Старини»*. І в цілому без науково-дослідної праці, проробленої викладачами академії, підкреслив *А.Жуковський*, «ми знали б дуже мало й про славу Могиллянську Академію»¹⁹.

Відчуваючи духовно-культурні запити українського суспільства, *З.І.Хижняк* заповнила лакуну в історіографії КМА. У новій монографії «Києво-Могиллянська академія» вона обґрунтувала ідейні передумови становлення вищої освіти проникненням в українські землі ідей Просвітництва і Реформації, залежним соціально-економічним і культурно-релігійним становищем населення, що спонукало українців до культурно-національного відродження²⁰. І надалі дослідниця не розлучалася з цією темою. Свідченням того є видання біобібліографічної праці про ректорів КМА та у спів-авторстві з *В.К.Маньківським* історії КМА, де, зокрема, підкреслюється висока освіченість і релігійна толерантність *П.Могили*, який визначав цілу епоху в розвитку вищої освіти в Україні. Глибше, ніж у попередніх дослідженнях автори розкрили суть українсько-польського протистояння у політичній, національній, теологічній площині після Люблінської та Берестейської уній, торкнулися питання студентського самоврядування, висвітлили освітні та релігійні традиції, міжнародні зв'язки академії тощо²¹.

Із середини 90-х рр. XX ст. у зв'язку з певним «розкріпаченням» науки від компартійних обмежень пробуджується інтерес до церковно-релігійної проблематики в цілому. Щоправда, не обійшлося без крену від одного ідеологічного полону до іншого, захвалювання й некритичної оцінки діяльності духовенства до 1917 р. Автори колективної монографії *«Історія церкви та релігійної думки в Україні»*, що є першою узагальнюючою працею з різноманітного кола конфесійних проблем, торкаються й питання духовної освіти. На жаль, КДА показана збіднено, розповідь у двох абзацах дає одностороннє й неправдиве уявлення про неї²². 380-річчю Києво-Могиллянської академії присвячено дослідження *Л.М.Алексієвець*²³. Авторка висловила сумнів стосовно оцінок КМА авторитетними вченими *М.Возняком*, *М.Грушевським*, *І.Крип'якевичем* як такої, що не слугувала потребам виховання національної інтелігенції. Вона зробила спробу спростувати їхні судження, і частково їй це вдалося. Розвиваючи далі тему, *Л.Алексієвець* у іншій праці оцінює КМА як першу вищу школу й осередок русифікації, зауваживши, що її наступниця – КДА «не відзначалась нічим особливим..., хоча, напевно, якоюсь мірою на неї впливали і розміщення в стінах колишньої славетної школи, і користування, нехай лише частково збереженими, її науковими здобутками»²⁴. Ця ж дослідниця розглядає КМА у контексті суспільних процесів в Україні та за її межами. Крім культурно-освітнього значення її діяльності в історії

Україні *Л.М. Алексієвець* підкреслює роль вихованців у державотворчому процесі. Заслугує на увагу її посил про те, що КМА була «інституцією інтернаціональною», історичний досвід якої у царині взаємозбагачення культурно-освітніми надбаннями слов'янських народів ще залишається недостатньо оціненим²⁵.

На межі ХХ–ХХІ ст. активізувався непідробний науковий інтерес до історії КДА, якою вона була несправедливо позбавлена в попередній період²⁶. Незважаючи на невеликий проміжок часу, коли вона стала рівноправним об'єктом наукового аналізу, значно розширилася тематика, збільшилася кількість публікацій у періодиці, збірках матеріалів конференцій, захищена низка дисертацій. У 2001 р. до 10-річчя КМА видано енциклопедичний довідник «*Києво-Могилянська академія в іменах*», що містить інформацію майже про 1500 осіб, чий життєвий шлях і діяльність пов'язані з цим закладом. Авторський колектив (понад 100 осіб), використовуючи документи архівів, *ІР НБУВ*, різноманітні опубліковані довідники, енциклопедії, словники, каталоги стародруків, праці з історії академії *М.Булгакова*, *С.Голубєва*, *І.Малишевського*, *М.Петрова*, *Ф.Тітова* тощо, створив фундаментальну працю, де відтворено біографічні й послужні відомості не лише про визначних український діячів, а й про мало-відомих, чия праця долучилася до загальнонаціонального історичного процесу ХVII – початку ХІХ ст. Крім того, енциклопедія має узагальнюючу статтю першої дослідниці цього навчального закладу *З.Хижняк*. Авторка дає високу оцінку діяльності *П.Могили*, який випереджав багатьох своїх сучасників у поглядах на шляхи розвитку освіти, заснувавши колегію, що синтезувала культурно-освітні здобутки тогочасної Європи²⁷. Словниковій частині цього видання передує також стаття *О.Пахльовської* з глибоким аналізом діяльності академії як чинника становлення національної самобутності української народу. Розгляд академії в історичному контексті боротьби українців за національну незалежність дав авторці змогу визначити 4 або меншою мірою 2 періоди її діяльності («доперереяславський», «післяперереяславський», «мазепинський», «післямазепинський», з яких кардинально відмінні до- і післяперереяславський), що характеризуються українсько-європейськими інтеграційними векторами. По суті, *О.Пахльовська* по-новаторськи підійшла до вивчення цього навчального закладу, запропонувала змістовно-хронологічну періодизацію. Дослідниця наголошує на унікальності й національному характері академії, яка засвідчувала екстравертність, іманентну діалогічність української культури. Переконливими є її висновки про те, що припинення фізичного існування академії (1817) не вичерпує її духовної присутності серед нас, адже вона є символом вищої освіти в Україні²⁸. В іншій своїй статті *О.Пахльовська* називає КМА «велетенською лабораторією нової культури», де формувалися оновлене мислення й індивідуальність доби бароко з подоланням обмеженої теоцентричності. Унікальність КМА дослідниця пояснює її ідеологічною гнучкістю, яка дозволила всупереч конфесійній догматичності відкритися західноєвропейським впливам, зберігаючи національну самобутність²⁹.

Національний університет «Києво-Могилянська академія» у 2004 р. присвятив Київській академії (могилянській і пост-могилянській) «*Наукові записки*». Авторами статей порушується біблеїстична і філософська проблематика (*С.І.Головащенко*, *М.Л.Ткачук*, *С.Л.Кузьміна*), висвітлюється малодосліджений період діяльності КДА – 1919–1923 рр. (*А.В.Стародуб*), а також вміщено упорядковану рукописну працю

П.П.Кудрявцева про вихованця і ректора КДА *А.Амфітеатрова*. Зокрема *А.Стародуб* схильний вважати, що КДА припинила діяльність у 1923 р., однак статуту оновленої академії йому відшукати не вдалося, а щодо повноти розкриття її історії після 1920 р. висловив сумнів, обумовлюючи недостатньою кількістю джерел³⁰. В основному дослідник зробив виважені висновки, хоча дискусійною видається теза, що за статутом 1921 р. Київська Православна Духовна Академія була таким само навчальним закладом як попередня КДА. Побіжно про неї згадує *Г.М.Надтока* в монографії, присвяченій участі православної церкви у процесі українського національного відродження (1900–1917). Не підлягає сумніву його твердження, що духовні семінарії виявилися вогнищами національно-культурницького руху в Україні під час революції 1905–1907рр. і тому їм присвячена основна увага³¹. Вчений зазначив, що україно-фільські настрої студентів розвивалися під впливом семінаристів і варто було б підкріпити це прикладами, адже студенти не залишалися осторонь тогочасних суспільних подій. Отже, історіографія цього періоду представлена працями загального характеру з історії КМА та окремих аспектів діяльності КДА.

Складнощі церковного життя XIX ст., а з ним і освітньої справи ґрунтовно досліджено в монографії *О.Ігнатуши*. Автор пов'язує інституційний розкол православної церкви в Україні з індустріальною модернізацією, що сприяла помітним зрушенням у суспільній, зокрема релігійній, свідомості людей. У зв'язку з цим зазнала змін середньовічна соціальна ієрархія і послабшав становий поділ суспільства, що спричинило посилення соціальної ізоляції духовенства. Розкриваючи процес церковних перетворень, *О.Ігнатуша* побіжно згадав про участь у ній викладачів КДА³². Його праця є теоретичним підґрунтям для наукового аналізу змісту та спрямування реформ в освітній галузі досліджуваного нами періоду.

Глибокий науковий інтерес до різних складових діяльності КДА виявляє *В.І.Ульяновський*. Зокрема, у монографії з історії церкви в Україні доби Центральної Ради міститься сюжет про ставлення професорів і студентів у 1917 р. до питань українізації. Вчений дійшов слушного висновку, що саме в КДА конструктивно обговорювалися проблеми демократизації та українізації духовної освіти, відбувалося це болісно і складно, але академічна корпорація засвідчила тоді свій високий інтелектуальний рівень і почуття відповідальності за церковні та освітні справи³³. Його висновок базується в основному на першоджерелах і є цілком обґрунтованим, позбавленим ідеологічної та конфесійної упередженості. У концептуальних підходах до цієї делікатної наукової проблеми наша позиція, висловлена в «Українському історичному журналі» (1996, №3), аналогічна.

В.Ульяновський досліджував також діяльність Церковно-археологічного музею КДА, участь її вихованців у заснуванні ВУАН³⁴. Використовуючи наукові публікації, архівні джерела та спогади, дослідник відтворив образ *М.Петрова* на тлі епохи, чия діяльність тісно перепліталася з громадським життям і мала велике соціокультурне значення. Вагомим внеском *В.Ульяновського* у вивчення й популяризацію історії КДА є перевидання раніше згадуваного друкарського набору праці професора-протоієрея *Ф.Тітова*, що мала вийти до 300-річчя академії (1915). Ця подія відбулася з благословення Блаженнішого Володимира (Сабадана) Митрополита Київського і всієї України за ініціативи і сприяння Міжнародної громадської організації «Міжнаціо-

нальний Конгрес «Злагода». В.Ульяновський на документальному матеріалі відтворив процес підготовки цього твору та написав біографічний нарис про його автора³⁵. Історіографію КДА поповнила також публікація рукопису спогадів професора М.Петрова «Скрижалі пам'яті», до яких В.Ульяновський також додав біографію вченого, крізь призму якої з'ясовуються деякі маловідомі факти про викладачів і студентів, їхню участь у тогочасному суспільно-політичному житті, зокрема національному русі³⁶. Обидві вищезгадані книги мають презентабельне оформлення і безперечно наукову й естетичну вартість.

В.Ульяновський виявляє стійкий науковий інтерес до персоналій, свідченням чого є його комплексне дослідження життя і науково-викладацької діяльності Степана Тимофійовича Голубєва – професора КДА і університету Св.Володимира. Відомий вчений різнобічно схарактеризував «двічі професора» у контексті публічного і приватного життя, з'ясовуючи причини і подекуди нівелюючи суперечливі оцінки С.Т.Голубєва, що мали місце у дотеперішній історіографії, зокрема спогадах В.П.Рибинського. В.Ульяновський вважає, що напіванекдотичні чутки про дивацтва В.Голубєва почали розповсюджуватись після його смерті В.П.Рибинським³⁷.

КДА усе більше набирає відомості і поваги у суспільстві через видання краших зразків церковно-релігійної спадщини, наприклад, проповідей, статей, листів професора О.Глаголева, які сприймаються сучасниками як джерело духовної енергії і світла³⁸. Книга містить цінну інформацію про О.Глаголева та його родину, подану К.Сіговим. Гадаємо ця постать заслуговує на більшу увагу науковців. Принагідно зазначимо, що без персоніфікації не можливе жодне культурологічне дослідження, тому цей напрям у науці актуалізувався, що є помітним і в церковно-історичній проблематиці. Увагу дослідників уже привернули видатні постаті української історії і культури вихованці академії В.Липківський та О.Лотоцький, про яких видані ґрунтовні монографії³⁹. Поряд із світськими науковцями минувшину свого навчального закладу досліджують викладачі і студенти нині діючої академії. До 300-річчя набуття Києво-Могилянською колегією статусу академії (1701–2001) було видано ювілейний збірник вітальних промов і наукових статей. Зокрема професор-протоієрей КДА Микола Забуга у доповіді, присвяченій цій події, стисло схарактеризував доробок академії у науковій, духовно-освітній та релігійно-просвітницькій галузях⁴⁰. У збірнику знайшли місце сюжети про видатних професорів КДА, розвиток богослов'я, історичної школи, які дають поштовх до поглибленого вивчення маловідомих аспектів функціонування академії в умовах перманентних суспільних перетворень. Приміром, доцент КДА проторієрей Василій Заєв торкнувся останнього, найскладнішого періоду історії академії та її ректора Василя (Д.І.Богдашевського), про якого в історіографії ще залишаються «білі плями»⁴¹. Слід підкреслити, що нинішня КДА продовжує традицію вивчення свого минулого. Так, у журналі «Труди Київської духовної академії», крім статей про відомих духовно-освітніх діячів, надруковано ґрунтовне дослідження щойно згаданого автора, присвячене реформам духовних академії ХІХ – початку ХХ ст.⁴². На даному етапі ним проаналізовано першу з них (1808–1814). Дослідник детально виклав проект реформи, запропонований єпископом Євгенієм (Болховітіновим), та проект статуту духовних академії, підготовлений особливим Комітетом з удосконалення духовних училищ. Василій Заєв підкреслив нове бачення

Євгенієм змісту науково-педагогічної діяльності академій, зокрема відмову від схоластики, необхідність стимулювання досліджень у галузі богослов'я. Автор статті у порівняльному аналізі зазначив відмінності Статуту духовних академій 1814 р. від «Начерку правил створення духовних училищ» 1808 р. Заслугують на увагу схарактеризовані дослідником основні наслідки реформи⁴³.

Протоієрей *Георгій Соменок* опублікував історіографічну статтю, в якій проаналізував найважливіші праці церковних і деяких світських істориків, що висвітлювали розвиток духовної освіти в Україні. Характерною ознакою досліджень, що здійснювалися в XVII–XIX ст., він слушно називає відсутність кон'юнктурних збочень, через що вони до сьогоденішнього часу не втратили свого наукового значення. Автор акцентував увагу на показі основних принципів висвітлення гострих конфесійних проблем, зокрема унії, діяльності *П.Могили* істориками церкви *О.Г.Флоровським*, митрополитом *Макарієм (Булгаковим)*, *С.Голубєвим*, *І.Власовським*, митрополитом *Євгенієм (Болховітіновим)*, *П.Знаменським* тощо. *Г.Соменок* називає XIX ст. періодом найвищого духовно-інтелектуального розквіту, коли наші богослови і церковні історики не поступалися, а іноді і випереджали західноєвропейських мислителів⁴⁴. Стосовно історії КДА він обмежився позитивним відгуком на адресу дослідників *С.Голубєва*, *М.Петрова*, *Ф.Тітова*, *К.Крайнього*, не аналізуючи їхніх праць⁴⁵. У цілому вищезгаданий збірник знаменує відродження церковно-історичної науки, що плідно розвивалася у XIX-на початку XX ст.

Поступове визволення вітчизняної науки від «ідеологічної шкаралупи» супроводжується поглибленим вивченням історії філософської думки, яка тоді значною мірою репрезентувалася професорами КДА. Як зазначав *М.І.Лук*, історико-філософська наука радянських часів внаслідок догматичного застосування методологічних принципів марксизму формувала уявлення про те, що справжньої філософії в Україні в XIX ст. не існувало. Всупереч такій тенденції він у своїй книзі, присвяченій розгляду етичних ідей у філософії, визначався з головним критерієм віднесення мислителів до репрезентантів *української філософії*. Таким, на його думку, є не мова або місце видання творів, а наявність у них різних модифікацій «кордоцентричності», що складає її унікальність⁴⁶.

Теоретико-методологічні проблеми дослідження філософської спадщини порушені у монографії *М.Ткачук*. Авторка доводить, що академічна філософія XIX – початку XX ст. народжувалася не на порожньому місці і розвивалася у межах певної інтелектуальної спільноти – викладачів і студентів КМА, із закриттям якої її традиції перебрали КДА та університет *Св.Володимира*, зазначає дослідниця⁴⁷. Вона підтверджує цю тезу конкретним історико-філософським матеріалом. Її книга цікава своїм тлумаченням академічної філософії у Харківському, Київському, Новоросійському (в Одесі) університетах не як національної за суттю, а лише за просторово-географічною визначеністю процесу. Про національну самобутність філософствування в КДА й університеті *Св.Володимира* важко говорити, – вважає *М.Ткачук*, розуміючи, що в ту пору університет, приміром, перебував під впливом двох культурних потоків російського і польського та й тогочасна українська культура ще не складала цілісного феномена. З цим не можна не погодитись, враховуючи й наступну її думку, що людська ідентичність і зокрема філософів і богословів ґрунтувалася не на

регіональній специфіці мови, культури, а передусім віри, у даному випадку на засадах православ'я⁴⁸. Певною мірою *М.Ткачук* у своїх теоретичних міркуваннях розходиться з вищезгаданим *М.Луком* стосовно дефініції «українська філософія». На наш погляд, є сенс і в одному і в другому постулаті, оскільки поняття «українська філософська культура» не має однозначного визначення: від заперечення до вияву суто українського змісту, що докорінно вирізняє її в історії світової філософської думки⁴⁹. У даному контексті нація розуміється не як природна, а як духовна засада, для якої суттєвим є спільний простір, що забезпечує людське спілкування, і філософія є духовною квінтесенцією культури. Увагу *М.Ткачук* привернуло питання організації викладання курсу «Історія філософії», що дало змогу простежити еволюцію філософської культури в Академії, а також зміст поняття «духовно-академічна філософія», як особливого типу філософствування, інституціолізованого в системі вищої духовної освіти. Вона також дослідила один із складних періодів реформування КДА на початку ХХ ст.⁵⁰. *М.Ткачук* спеціальну розвідку присвятила історіографії КДА крізь призму сучасної гуманітаристики. Безперечно, першість у цьому, – наголошує авторка, – тримають історики філософії, здобутки яких вона оцінює неоднозначно, закидаючи насамперед недостатнє опрацювання першоджерел. Дослідниця застерігає від необґрунтованого застосування у наукових працях тези про «українську національну упередженість як наукову об'єктивність». *М.Ткачук* піддала критиці деякі публікації джерел, а також монографії, зокрема, про *П.Юркевича*. Невідомо, що краще, – справедливо зауважує *М.Ткачук*, – «білі плями» чи «сірі клякси» у вивченні її історії та духовної спадщини⁵¹.

Чільне місце КДА у соціокультурному і науковому просторі України переконливо доводять дослідження *Н.Г.Мозгової*. Одне з них присвячене філософу і богослову, заслуженому професору КДА *П.І.Ліницькому*. Аналізуючи його філософський спадок, авторка робить концептуальний висновок про те, що ані *П.Юркевич*, ані *П.Ліницький* не були «реакційними мракобісами», хоча й віднесені істориками філософії до консервативно-ліберального крила тогочасної інтелігенції⁵².

В іншій ґрунтовній монографії *Н.Мозговою* розкрито парадигмальні засади та схарактеризовано методологічні передумови розвитку філософської думки в Академії. Переважно на основі першоджерел вона дослідила духовну спадщину філософів, слушно підкресливши її характерну рису – симбіоз впливу російського культурного фактора й генетичного коріння української духовності, оцінивши її як «унікальне соціокультурне явище»⁵³. *Н.Мозгова* десятком філософам присвятила нариси, що розкривають їх духовний світ, наукові уподобання, внесок у розвиток духовно-академічної філософії. Дослідниця також опублікувала низку статей, де порушено питання методології вивчення філософського спадку та духовної впливовості вихованців КДА на православний світ⁵⁴.

Загальний огляд розвитку вищої освіти в Україні здійснено у монографії *С.Сирополка*, щоправда КДА в ній представлена фрагментарно, про її діяльність на початку ХХ ст. взагалі не згадується⁵⁵.

Конкретні аспекти функціонування академії висвітлюються у дисертаціях, чим усе переконливіше підкреслюється сентенція про те, що авторитет і вплив навчального закладу на суспільство виявляється через його викладачів і випускників. Одним

із таких є *М.І.Петров*, розгляду літературознавчої, археографічної, церковно-історичної, археологічної та іншої діяльності якого присвячено кілька спеціальних досліджень. Наразі фаховому аналізу піддана його культурно-історична спадщина, яка сприймалась учасниками, а тепер і нащадками як вагоме суспільне явище. Ці аспекти багатогранної творчості *М.І.Петрова* розглядаються у дисертації *М.А.Бухальської*⁵⁶. В ній розкрито внесок ученого у розвиток різних галузей гуманітарного знання та створення Церковно-археологічного музею КДА.

Внесок професорів КДА у розвиток філософсько-історичної думки в Україні розглядається у дисертації *В.Федулової*. Хронологічно її дослідження охоплює лише середину XIX ст. і базується переважно на матеріалах Київського і Харківського університетів. У дисертації немає чіткого визначення поняття «академічна філософія». За *В.Федуловою*, вона так називається тому, що викладалася в академіях, а згодом університет *Св.Володимира* перебрав на себе функцію центру академічної (університетської) філософії⁵⁷. Не зрозуміло, як це корелюється з тим, що саме в середині XIX ст. (1850 р.) в університетах на 10 років були закриті кафедри філософії.

Антропологічні ідеї у філософській спадщині *П.Авсенєва*, архимандрита *Інокентія*, протоієрея *І.Скворцова* та *П.Юркевича* досліджувались у дисертації *О.В.Сараніна*. По суті це було відкриттям для сучасників згаданих імен, бо крім *П.Юркевича*, твори якого публікувалися в 70–90 рр. XX ст., інші були не відомі, тому вивчалися дисертантом за першоджерелами⁵⁸.

Питанням сутності людської моралі, вчення про чесноти присвячене дисертаційне дослідження *І.В.Кондратьєвої*. У ньому підкреслюється, що академічні філософи не уявляли моралі без релігійної основи, дійшовши висновку про концептуальну оформленість їхньої етичної доктрини. На думку дослідниці, теїстична етика київських професорів передувала створенню етичної системи російського філософа *В.Соловйова*. Розвиток візантиністики в КДА аналізується у дисертації *О.В.Файди*. Дослідник спростовує бездоказову негативну оцінку візантології як одного з напрямів наукових студій професорів КДА, дану відомим істориком *Д.Степовиком*⁵⁹.

У сучасній історіографії актуальності набуло вивчення стану церковно-історичної науки в КДА. Зокрема, у дисертації *С.М.Гузенко* аналізуються публікації на історико-релігієзнавчу тематику в журналі «Труды Киевской духовной академии»⁶⁰. Хронологічно вони стосуються православ'я давньоруської доби. *С.М.Гузенко* підкреслює намагання викладачів у своїх працях не виступати однобічними прихильниками візантійської версії хрещення Русі, а розглядати проблему усебічно. Важливим штрихом у дисертації є концептуальне осучаснення окремих тогочасних церковно-історичних досліджень, що сприятиме руйнуванню радянських стереотипів у висвітленні історії релігії і Церкви в Україні середньовічної доби⁶¹.

З історіографічного огляду випливає висновок, що найбільше розроблена філософська проблематика, завдяки чому діяльність КДА у цій сфері отримала належну оцінку. Скромніше висвітлені інші складові гуманітаристики, хоча дослідження окремих персоналій частково заповнюють цю лакуну. Так, у дисертації *В.Л.Грищенко* аналізується релігійно-філософський світогляд «опального» професора *В.І.Екземлярського*⁶². У кожному розділі і підрозділі дисертації змальовано культурно-історичне тло, на якому відбувалось його становлення як науковця і педагога, а згодом і творча

діяльність. Дослідниця зазначає, що головний науковий доробок *В.Екземплярського* полягає у розробці християнської етики. За її характеристикою вчений постає ідеологом церковно-релігійного оновлення, чия наукова, публіцистична, культурницька діяльність була практичним підтвердженням світоглядних переконань.

Цікавою за постановкою і розв'язанням проблеми є дисертація *Р.О.Слюсарчука* «Суспільно-політичні погляди *Петра Івановича Ліницького*»⁶³. Дослідник простежує зв'язок теоретико-філософського і соціально-політичного мислення вченого. Залишаючись аполітичним і лояльним у повсякденному житті, – підкреслює *Р.О.Слюсарчук*, – як мислитель духовного напрямку *П.Ліницький* намагався наповнити свою філософію соціальними складниками: сутність людини та сенс буття; призначення держави та її взаємозв'язок з людиною; співвідношення прогресу і регресу тощо⁶⁴. Характерно, що всі ці питання філософ розглядав у контексті духовно-моральних цінностей. Ця дисертація, а також вищезгадана праця *Н.Г.Мозгової* відтворюють цілісний образ філософа *П.Ліницького*.

Предметом наукових рефлексій є також академічна педагогіка. Зокрема, зміст і методологічне підґрунтя філософсько-педагогічних поглядів *П.Д.Юркевича* аналізуються у монографії *С.Кузьміної*⁶⁵. Авторка розглядає проблему у філософсько-культурологічній площині, перекидаючи місток на сучасність, визначаючи історичні паралелі 50–70-х рр. XIX ст. і теперішніх реалій у науково-освітній сфері. *С.Кузьміна* прослідковує концептуальну єдність філософської і педагогічної спадщини мислителя⁶⁶. У такому ж контексті авторка розглядає загалом розвиток філософсько-педагогічної думки в Академії. Дійсно, з педагогікою пов'язані імена *Ореста Новицького*, *Сильвестра Гогоцького*, *Маркеліна Олесницького*, *Петра Ліницького*, *Петра Кудрявцева* та ін. Однак справжнього фахового аналізу концепції освіти і виховання, що розроблялась академічними філософами, в сучасній історіографії не існує, – констатує *С.Кузьміна*⁶⁷.

З інших сфер навчальної, видавничої, наукової і просвітницької діяльності найбільшу увагу науковців привернули бібліотека, Церковно-історичне та археологічне товариство (ЦІАТ) і музей. Зокрема у дисертації *Л.М.Дениско* проаналізовано діяльність бібліотек (для викладачів і студентів), обґрунтовано її періодизацію, складено наукові біографії та бібліографічні довідки про 26 бібліотекарів, що цілком відобразило важливу складову навчально-наукової роботи Академії⁶⁸.

Чимало наукових розвідок про функціонування вищезгаданого Товариства і музею при КДА присвятив *К.К.Крайній*, насамперед, дослідженню членами Товариства давньоруських християнських пам'яток Києва, історії та архітектури Києво-Печерської лаври.⁶⁹ У 2001 р. він опублікував спецвипуск Лаврського альманаху, присвячений ЦІАТ при КДА. На основі великого фактажу автор дав високу оцінку науково-теоретичної, археологічної та музейної праці членів Товариства. У додатках до альманаху подано перелік рефератів, прочитаних на засіданнях Товариства протягом 35 років, та експонатів, переданих ним лаврському Музею культів і побуту⁷⁰. Узагальнено археологічна і музейна діяльність та церковно-історичні дослідження членів ЦІАТ відображені в його дисертації⁷¹. Дослідник виділяє в ній кілька напрямів: написання і виголошення наукових рефератів, участь у роботі археологічних з'їздів, співпраця з вітчизняними та зарубіжними науковими установами і видавничою

діяльність⁷². У дисертації висвітлено тематику та принципи організації церковно-історичних досліджень, на основі чого зроблено висновок про існування історико-церковної школи КДА, хоча її ключові ознаки до кінця залишилися не з'ясованими. *К.Крайній* виконав поставлене завдання у межах своєї дисертаційної теми, не торкаючись церковно-історичних досліджень, виконуваних поза Товариством викладачами і студентами упродовж усього періоду функціонування КДА.

Частково перегукується з вищезазначеним дослідженням дисертація *І.А.Карсим*, у якій розглядається один із напрямів діяльності ЦІАТ у загальному контексті розвитку церковної археології та музейництва в Україні. В історіографічному огляді дисертантка безпідставно критично оцінила репліку історика-краєзнавця *Л.Баженова* про те, що згадане товариство через свою корпоративність не відгукувалось на українські національні проблеми і не відбивало потреби історичної науки і краєзнавства зокрема⁷³. *І.Карсим* розкрила значення музею при КДА як науково-освітньої установи, де накопичувався досвід практичної і теоретичної музейної роботи, за зразками якої засновувались і діяли подібні установи у Кам'янці-Подільському, Чернігові, Полтаві та інших містах.

Світський компонент духовної освіти, що належить до малодосліджених аспектів церковно-історичної проблематики, висвітлила у своїй дисертації *С.І.Мешикова*⁷⁴. Постановка цієї проблеми цілком виправдана, адже стосовно кількості та обсягу викладання світських дисциплін у духовних навчальних закладах у XIX ст. точилися суперечки: одні виступали за розширення світського елементу, інші заперечували їм, мотивуючи загрозою зміни самої суті й призначення духовної освіти. *С.Мешикова* розцінює світський компонент духовної освіти позитивно, а, приміром, богослов і філософ *Г.В.Флоровський* критично сприймав намагання наблизити духовенство до розв'язання проблем шкільної освіти в Російській імперії, оскільки це не завжди відповідало потребам церкви⁷⁵. На жаль, у згаданій дисертації КДА та і взагалі український аспект мало представлені, аналіз навчальних програм здійснено на прикладі Казанської духовної академії (програми в основі були спільними, але мали і свою регіональну специфіку)⁷⁶. Отже дана обставина, а також невеликий хронологічний період (1857–1884), що вивчався *С.Мешиковою*, не дозволяє робити висновків стосовно КДА за весь період її діяльності, тому це питання залишається відкритим.

На відміну від зазначених вище позитивних оцінок доробку КДА в науково-освітній сфері протилежну думку про цей навчальний заклад має відомий фахівець з історії церкви і культури в Україні професор *Степовик Д.* Він дає негативну оцінку КДА, де, за його словами, «був убитий найменший вияв української духовності й української ментальності»⁷⁷. А ргіогі вчений заявляє, що «українцям децю легше було вступити до Московської, Петербурзької чи Казанської духовних академії, ніж до Київської. Цілком очевидно, з якою метою українцям обмежувано доступ до вищої духовної освіти у себе вдома»⁷⁸. Такі категоричні судження без посилань на джерело сприймаються на емоційному, а не науковому рівні, так само як і звинувачення всієї академічної професури у недостатності в їхніх працях філософської глибини, гуманістичного контексту тощо.

Історіографічний огляд публікацій з історії КДА свідчить, що дослідження здійснювалися безсистемно і фрагментарно. Так, у працях дорадянської доби,

авторами яких виступали вихованці академії, переважає описовість, однак це не знижує їх наукової вартості у фактографічному плані, бо часом вони залишаються єдиним писемним джерелом інформації за відсутності архівних документів. Їхня церковно-релігійна спрямованість і позитивістський дослідницький метод унеможливили здійснення діалектичного аналізу і критичної оцінки фактів. Праці, що друкувалися в радянський період, у яких знайшли відбиття окремі аспекти діяльності КДА, також мають спільні вади: ідеологічна упередженість, недооцінка ролі духовної освіти в суспільстві й акцентування уваги на недоліках з метою її дискредитації. Науково не обгрунтоване, а засноване лише на ідеологічних міркуваннях вилучення КДА із загальноісторичного контексту було подолане на початку 90-х рр. ХХ ст., коли з'явилися студії про розвиток філософської думки, окремих професорів (*П.Юркевича, С.Голубєва, В.Екезмплярського, М.Петрова, П.Ліницького, П.Кудрявцева та інших*), ЦАТ, наукову і видавничу діяльність, кадрове забезпечення академії тощо. Сучасні дослідження позбавлені атеїстичного присмаку, що відрізняє їх від праць попереднього періоду, але інколи відбивають тенденцію щодо однобічної, лише позитивної, оцінки її діяльності та відірваності від тогочасного суспільно-політичного життя. Знаковим явищем у сучасній історіографії стали праці викладачів і студентів відродженої КДА, що доводить її відданість історичним традиціям і органічний зв'язок з тими духовними навчальними закладами, що існували в Україні від заснування братських шкіл. Таким чином, загальними зусиллями науковців закладений підмурок для подальшого дослідження гуманітарного сегменту діяльності КДА та створення загальноісторичної концепції вищої православної духовної освіти в Україні*.

У сучасному відкритому суспільстві прокинувся інтерес до проблеми співіснування світського й релігійного начал, тому завдання науки – усунути перешкоди, створені ідеологами войовничого атеїзму на шляху вивчення науково-освітньої діяльності найстарішого вищого навчального закладу, що задовольняв духовно-освітні потреби східних слов'ян та частково інших народів православного віросповідання. На часі потребує узагальнення світський компонент: передумови створення та організаційно-правові засади функціонування КДА, зміст навчання, професорсько-викладацький і студентський склад, наукова, просвітницька й видавнича діяльність, економічне становище; чекають на всебічний аналіз, проповідницька та місіонерська праця її випускників, наукова спадщина в галузі богослов'я та гуманітарних наук, зв'язків із православними країнами; відчувається потреба у створенні серії біографічних нарисів про видатних вихованців та інтегрованого біобібліографічного словника тощо. Для цього потрібні зусилля фахівців різних галузей знань і зокрема богословів та викладачів духовних навчальних закладів, що постали на історичному ґрунті КМА-КДА: Києво-Могилянської академії (1991), яка в 1994 р. набула статусу Національного університету (НаУКМА), КДА (Київського і Московського патріархатів). До проблем, що також потребують розв'язання спільними зусиллями фахівців, слід віднести публікацію джерел. Для цього необхідно об'єднати науковий потенціал

---

* Дослідницький процес триває, про що свідчить дисертація *Роциної Л.О.* «Православна духовна освіта в Україні (1991–2001 рр.)». – Х., 2005.

істориків, архівознавців, джерелознавців, археографів, лінгвістів тощо. Потрібен міждисциплінарний діалог, піднесення методологічного рівня наукових досліджень та уникнення будь-яких ідеологічних і кон'юнктурних впливів.

- ¹ *Християнство. Контекст світової історії та культури.* – К., 2000. – С.65.
- ² *Аверинцев С.С.* Софія – Логос. Словарь. – К., 2001. – С.71.
- ³ *Булгаков М.* Історія Київської Академії. – Спб., 1843. – С.9,13,87.
- ⁴ *Белинский В.Г.* – ПСС. – Т.VIII-М., 1955. – С.152.
- ⁵ *Аскоченский В.* Київ с древнейшим его училищем академією. – К., 1856. – С.490.
- ⁶ *Аскоченский В.* Історія Київської духовної академії, по преобразованіи ея, в 1819 году. – Спб., 1863.
- ⁷ *Мальшевский И.* Историческая записка о состоянии Академии в минувшее пятидесятилетие. – К., 1869. – С.4,13.
- ⁸ *Голубев С.* История Киевской духовной академии. Период до – могилянскій. – Вып. I. К., 1886.
- ⁹ *К приближающемуся* трехсотлетнему юбилею Киевской духовной академии. – К., 1901. – С.6.
- ¹⁰ *Титов Ф.И.* Киевская духовная Академия в ея трехвековом прошлом и в 1911–1912 учебном году. – К., 1913. – С.1.
- ¹¹ *Титов Ф.* Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.). Историческая записка. – К., 1915. – С.432.
- ¹² ЦДІАУК.– Ф. 711, оп. 3, спр. 4931; *ІР НБУВ.*– Ф. 162, №157; Ф. 1, № 840; *Базарянинов В.* Мои воспоминания. Из щоденника студента II курсу КДА В. Базарянінова // ЦДІАУК.– Ф. 711, оп. 3, спр. 4931; *Рибинський В.* До історії Київської духовної академії. Курс 1887–1891 рр. Спогади //Хроніка – 2000. – № 17/18. – К., 1997.
- ¹³ *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. – К., 1970; *Її ж.* Києво-Могилянська академія. – Вид. 2-е. – К., 1981; *Її ж.* Києво-Могилянська академія. – К., 1988.
- ¹⁴ *Істориографія історії Української ССР.* – К., 1986. – С.79.
- ¹⁵ *Лотоцький О.* Сторінки минулого: У 3-х ч. – Варшава, 1932–1934. – Ч. I. – С.98, 100, 108.
- ¹⁶ *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – С.201.
- ¹⁷ *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С.43.
- ¹⁸ *Власовський І.* Нарис історії української православної церкви. – Нью-Йорк, 1977. – С.253, 304–305.
- ¹⁹ *Жуковський А.* Вклад Київської Духовної Академії і її «Трудів» на культурному і богословському відтинках // Український історик – Журнал «Українського історичного товариства»/ Під загальн. ред. *Любомира Винара.* – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен. – 1989.– № 1–3 (101–103). – Рік XXXVI. – С.62–63.
- ²⁰ *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. – К., 1991. – С.13,14.
- ²¹ *Хижняк З.І.* Ректори Києво-Могилянської академії. – 1615–1817 рр. – К., 2002; *Хижняк З.І., Маньківський В.К.* Історія Києво-Могилянської академії. – К.,2003.-С.41,126-129; *Хижняк З.І., Маньківський В.К.* Історія Києво-Могилянської академії: – Вид. 2-е. – К., 2008.
- ²² *Історія церкви та релігійної думки в Україні.* – Кн. 3. – К., 1994. – С.258–259.
- ²³ *Алексієвець Л.М.* Києво-Могилянська академія в історії України і зарубіжних слов'янських країн. – Тернопіль, 1995. – С.4–5.

²⁴ *Алексієвець Л.М.* Києво-Могилянська академія у суспільному житті України. – Тернопіль, 1997. – С.37, 50.

²⁵ *Алексієвець А.М.* Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних слов'янських країн (XVII–XVIII ст.). Дис... к.і.н. – Тернопіль, 1999. – С.13–14.

²⁶ *Шип Н.А.* Київська духовна академія у громадському і культурному житті Києва (1819–1919) // Православні духовні цінності і сучасність: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 21 березня 2003 р.). – К., 2003; *Її ж.* Інтелектуальний потенціал Київської духовної академії (1819–1869) // Православні духовні цінності і сучасність: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 26 березня 2004 р.). – К., 2004; *Її ж.* Кадрове забезпечення Київської духовної академії (1869–1919) // Київська старовина. – 2004. – № 5; *Крайній К.К.* Київський Церковно-археологічний музей. Історія і доля. // Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею 1872–1922 рр. – К., 2002.

²⁷ *Києво-Могилянська академія в іменах.* – К., 2001. – С.11.

²⁸ *Там само.* – С.26.

²⁹ *Пахльовська О.* Києво-Могилянська академія як фактор формування національної самобутності української культури: парадокси еволюції // Просфонема. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка *Ярослава Ісаєвича.* – Вип.5. – Львів, 1998 р. – С.456–457.

³⁰ *НАУКМА.* Наукові записки. – К., 2004. – Т. 35. – С.69.

³¹ *Надтока Г.М.* Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. – К., 1996. – С.20–22.

³² *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя. – 2004. – С.34–36, 52, 68.

³³ *Ульяновський В.* Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Центральної Ради). – К., 1997. – С.133, 137.

³⁴ *Ульяновский В.И.* Церковно-археологический музей при КДА: борьба идей.- *Петров и Дмитриевский* // Проблемы словяноведения. – Брянск, 2002. – Вып.4; *Ульяновський В.І.* Академік *Микола Іванович Петров* // Члени-засновники Національної академії наук України. – К., 1998.; *Ульяновський В.І.* «Третя складова» історико-церковної школи // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – Вип. I. – К., 1997.

³⁵ *Титов Ф.* Императорская Киевская духовная академия. 1615–1915. – Изд. 2-е, доп. – К., 2003. – С.ХХІІ–ХХVІІ

³⁶ *Петров М.* Скрижалі пам'яті. – К., 2003.

³⁷ *Ульяновський В.І.* Двічі професор: *Степан Голубєв* в академічному та університетському контекстах. – К., 2007. – С.5–7.

³⁸ *Глаголев Александр* священник. Купина неопалимая. – К. – 2002. – С.10.

³⁹ *Зінченко А.* Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997; *Швидкий В.П.* Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.). – К., 2002; *Дудко О.О.* Життєвий шлях, громадсько-педагогічна діяльність *Олександра Гнатовича Лотоцького* (1870–1939). Дис...К.і.н. – К., 2005.

⁴⁰ *Забуга Н.* Доклад на торжественном акте, посвященном празднованию 300-летия Киевской духовной академии // Труды КДА. – 2002. – №4. – С.16–17.

⁴¹ *Заєв В.* протоиерей. Епископ Каневский Василий (Д.И.Богдашевский), последний ректор КДА (нач. XXст. // Труды КДА. – 2002. – №4. – С.80–82.

⁴² *Заєв В.* протоиерей. Реформи духовних академій в XIX – началe XX в. // Труды Київської духовної академії. – 2008. – №8.

⁴³ *Там само.* – С.306–315.

⁴⁴ Соменок Г. Киево-Могилянская коллегия-Академия на рубеже столетий. Историография происхождения и развития Киевской Духовной школы// Труды КДА. – 2002. – №4. – С.46,54,62.

⁴⁵ Там само. – С.48.

⁴⁶ Лук М.І. Етичні ідеї в філософії України другої половини XIX – початку XX ст. – К.1993. – С.4,9.

⁴⁷ Ткачук М. Київська академічна філософія XIX– початку XX ст. Методологічні проблеми дослідження. – К.,2000. – С.36–37.

⁴⁸ Там само. – С.127–129,140.

⁴⁹ *Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник.* – К., 2002. – С.7.

⁵⁰ Ткачук М.І. Як вивчали історію філософії в Київській духовній академії XIX – початку XX ст.// Магістеріум. Історико-філософські студії. – Вип. 9. – К., 2002; *Її ж.* Київська духовна академія в освітянському «автономізаційному» русі початку XX століття // Київська академія. – Вип.4. – К., 2007; *Її ж.* Духовно-академічна філософія як феномен // Київська академія. – Вип.2–3. – К., 2006.

⁵¹ Ткачук М. Київська духовна академія XIX – початку XX століття очима сучасної української гуманітаристики // Дух і літера. – К., 2004. – № 13–14. – С.93–96, 99.

⁵² Шутик-Мозгова Н.Г. Петро Ліницький: життєвий шлях і духовна спадщина. – К., 1997. – С.52.

⁵³ Мозгова Н.Г. Київська духовна академія. 1819–1920: Філософський спадок. – К.,2004. – С.8.

⁵⁴ Мозгова Н. Актуальні проблеми дослідження київської духовно-академічної філософії: історіографія та методологія вивчення // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Філософія. – 2007. – №15; *Волинка Г.І., Мозгова Н.Г., Дорошкевич В.О.* До питання про часопростір духовної впливовості Київської академії // Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки. – Вип. II. – Житомир, 2007.

⁵⁵ Сірополько С. Історія освіти в Україні. – К. – 2001. (1-е і 2-е видання у Празі 1936 та 1958 рр.)

⁵⁶ Бухальська М.А. Наукова діяльність та історико-культурна спадщина Миколи Петрова (друга половина XIX – початок XX ст.). Дис... к.і.н. – К., 2006.

⁵⁷ Феулова В. Джерела та особливості формування філософсько-історичної думки в Україні в середині XIXст. (філософія теїзму). Дис... к.і.н. – К.,1999. – С.62–64.

⁵⁸ Саранін О.В. Антропологічні ідеї в релігійно-філософській спадщині Київської духовної академії. Дис... к.філос.н. – К., 1995. – С.13.

⁵⁹ Кондратьєва І.В. Релігійно-моральні пошуки мислителів Київської духовної академії. Дис... к.філос.н. – К.,1998. – С.99; *Файда О.В.* Візантиністика в Київській духовній академії в 1819–1919 рр. Дис...к.і.н. – Львів, 2006. – С.23–24.

⁶⁰ Гузенко С.М. Висвітлення проблем історії церкви України-Русі (православ'я давньоруського періоду) на сторінках журналу «Труды Киевской духовной академии». Дис... к.і.н. – К., 2002.

⁶¹ Там само. – С.165

⁶² Грищенко В.Л. Релігійно-філософський світогляд В. Екземплярського. Дис... к. філос. н. – К., 2002.

⁶³ Слюсарчук Р.О. Суспільно-політичні погляди Петра Івановича Ліницького. Дис... к. філос. н. – К., 2001.

⁶⁴ Там само. – С.47–48.

⁶⁵ Кузьміна С. Філософсько-педагогічна концепція П.Д. Юркевича. – К., 2002.

- ⁶⁶ Там само. – С.7.
- ⁶⁷ Кузьміна С. Філософсько-педагогічна спадщина Київської духовної академії: стан і проблеми дослідження // Київська академія. – 2006. – №2–3. – С.246.
- ⁶⁸ Дениско Л.М. Бібліотека Київської духовної академії (1819–1919) Дис...к.і.н. – К.,1997.
- ⁶⁹ Крайній К.К. Діяльність Київського Церковно-археологічного товариства з дослідження давньоруських християнських пам'яток Києва. – К., 1994. *Його ж.* Історики Києво-Печерської лаври ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2000.
- ⁷⁰ Крайній К.К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство // Лаврський альманах. – Вип. 4. – К., 2001.
- ⁷¹ Крайній К.К. Дослідження церковної історії в Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві. 1872–1920 рр. Дис...к.і.н. – К., 2004.
- ⁷² Там само. – С.159.
- ⁷³ Карсим І.А. Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., Дис...к.і.н. – К., 2003. – С.12.
- ⁷⁴ Мешковая С.И. Светский компонент православного духовного образования в Российской империи (1857–1884). Дис...к.і.н. – Х., 2003.
- ⁷⁵ Флоровский Г.В. Пути русского богословия. – К., 1991.
- ⁷⁶ Мешковая С.И. Знач.праця. – С.116, 120, 127.
- ⁷⁷ Степовик Д. Церква в кайданах. – К., 1996.
- ⁷⁸ Там само. – С.27.